

Hannah Arendt

EICHMANN V JERUZALEMU
Poročilo o banalnosti zla

prevedla Polona Glavan

Opomba za bralce

To je revidirana in razširjena izdaja knjige, ki je prvič izšla maja 1963. Leta 1961 sem poročala z Eichmannovega sojenja v Jeruzalemu za revijo *The New Yorker*, kjer je bilo to poročilo v malce skrajšani obliki prvotno objavljeno februarja in marca 1963. Knjigo sem napisala poleti in jeseni 1962 in končala novembra istega leta, ki sem ga preživela kot gostujoča profesorica na visokošolskem centru univerze Wesleyan.

V tej izdaji je popravljenih kakih deset tehničnih napak, od katerih ni nobena bistvenega pomena za analizo ali temo prvotnega besedila. Faktografski zapis zadevnega obdobja še ni izdelan v vseh podrobnostih in obstajajo določene zadeve, pri katerih relativno zanesljivih domnev ne bodo nikoli izpodrinile popolnoma zanesljive informacije. Tako je skupno število judovskih žrtev dokončne rešitve – od štiri in pol do šest milijonov – le domneva, ki ni bila nikoli potrjena, enako pa velja tudi za skupno število žrtev v vsaki od obravnavanih držav. Nekaj novega gradiva, zlasti o Nizozemski, se je pojavilo po izdaji te knjige, a ni bilo pomembno za dogodek v celoti.

Večina dodatkov je tudi tehnične narave, saj pojasnjujejo določene ugotovitve, prinašajo nova dejstva in v nekaterih primerih citate iz različnih virov. Ti novi viri so dodani k bibliografiji in obravnavani v novem dodatku, kjer so obravnavane polemike, ki so sledile prvotni objavi. Poleg dodatka se edini netehnični dodatek nanaša na nemško zaroto proti Hitlerju 20. julija 1944, ki sem jo v prvotni verziji omenila zgolj mimogrede. Bistvo knjige kot celote je popolnoma nespremenjeno.

Zahvaljujem se Richardu in Clari Winston za pomoč pri pripravi besedila dodatka za to izdajo.

Hannah Arendt
junij 1964

O, Nemčija –
*kdor zasliši govore, ki odmevajo iz tvoje hiše,
se smeji.*
Kdor pa te vidi, zgrabi za nož.
BERTOLT BRECHT

I. SODIŠČE

»Beth Hamishpath!« Sodišče: ob besedah, ki jih sodni sluga zakliče na ves glas, planemo pokonci, saj naznanjajo prihod treh sodnikov, ki razoglavi in v črnih haljah vstopijo v sodno dvorano skozi stranski vhod ter sedejo v najvišjo vrsto dvignjene ploščadi. Na obeh koncih dolge mize, ki jo bodo kmalu prekrile preštevilne knjige in več kot tisoč petsto dokumentov, sedijo sodni stenografi. Tik pod sodniki so prevajalci, katerih storitve so potrebne za neposredno sporazumevanje med obtožencem in njegovim zagovornikom ter sodiščem; sicer pa lahko obtoženec, ki govori nemško, kot skoraj vsi prisotni spremlja postopek v hebrejščini prek hkratnega radijskega prenosa, ki je odličen v francoščini, znosen v angleščini, v nemščini pa prava komedija, ki je pogosto nerazumljiva. (Glede na to, kako natančno so sicer poskrbeli za tehnično opremo procesa, je kar majhna uganka, da v novi izraelski državi ob visokem odstotku v Nemčiji rojenih državljanov niso mogli najti ustreznega prevajalca v edini jezik, ki ga razumeta obtoženec in njegov zagovornik. Kajti stari predsodki proti nemškim Judom, ki so bili v Izraelu nekoč zelo prisotni, niso več tako močni, da bi lahko rabili kot razlaga. V pojasnilo nam ostane le še starejši in še vedno zelo močni »vitamin P«, kot Izraelci pravijo zaščitni v vladnih krogih in birokraciji.) Vrsto pod prevajalci vidimo stekleno komoro obtoženca in prostor za priče, postavljena nasproti, s tem pa bočno proti gledalcem. Končno je tu še spodnja vrsta, v kateri s hrbtom proti gledalcem sedita tožilec s skupino štirih pomočnikov in obtoženčev zagovornik, ki ga prvih nekaj tednov spremlja pomočnik.

V obnašanju sodnikov ni prav nikoli ničesar teatralnega. Njihova hoja je nenaučena, njihova trezna in intenzivna pozornost,

ki se vidno okrepi pod vplivom bolečine ob poslušanju zgodb o trpljenju, je naravna; njihovo negodovanje ob tožilčevem poskusu, da bi zaslišanja razvlekel v nedogled, je spontano in poživljajoče, njihov odnos do obrambe morda za trohico preveč vljuden, kot bi vselej imeli v mislih, da je »Dr. Servatius skoraj sam stal v tej neizprosni bitki, v neznanem okolju«, v njihovem odnosu do obtoženca ni zaznati očitkov. Trojica mož je tako očitno dobra in poštena, da nismo presenečeni, ker se nobeden od njih ne vda največji skušnjavi, da bi na tem prizorišču igral – se pretvarjal, da morajo, vsi trije rojeni in šolani v Nemčiji, čakati na prevod v hebrejščino. Moshe Landau, glavni sodnik, komaj kdaj počaka z odgovorom, dokler prevajalec ne opravi svojega dela, in se pogosto vtika v prevod, popravlja in izboljšuje, očitno hvaležen za malce razvedrila pri sicer mučnem opravku. Čez nekaj mesecev, med navzkrižnim zasliševanjem obtoženca, bo celo napeljal kolege k uporabi nemške materinščine v pogovoru z Eichmanom – kar je dokaz, če ga sploh še kdo potrebuje, za njegovo občudovanja vredno neodvisnost od tedanjega javnega mnenja v Izraelu.

Že od začetka ni nobenega dvoma, da ton narekuje sodnik Landau in da se po najboljših močeh trudi preprečiti, da bi sojenje postalo spektakel pod vplivom tožilčeve teatralnosti. Eden od razlogov, da mu to ne uspe vedno, je preprosto dejstvo, da se postopek odvija na odru pred občinstvom, pri čemer čudoviti vzklik sodnega sluge na začetku vsakega zasedanja učinkuje kot dvig zavese. Kdorkoli je že naredil načrt tega avditorija v na novo zgrajenem *Beth Ha'am*, Hiši ljudstva (ki ga zdaj obdajajo visoke ograje in od strehe do kleti straži do zob oborožena policija, in ki ima na dvorišču vrsto lesenih barak, v katerih vse prišleke vešče preiščejo), je imel v mislih gledališče, skupaj z orkestrom in galerijo, s proscenijem in odrom ter s stranskimi vrati za vstop igralcev. Seveda ta sodna dvorana ni slabo prizorišče za spektakularni proces, ki ga je imel v mislih David Ben-Gurion, izraelski predsednik

vlade, ko se je odločil ukazati, naj Eichmanna ugrabijo v Argentini in ga privedejo na okrožno sodišče v Jeruzalemu, kjer naj bi mu sodili za vlogo pri »dokončni rešitvi judovskega vprašanja«. In Ben-Gurion, upravičeno imenovan »arhitekt države«, ostaja tudi nevidni režiser procesa. Niti enkrat ne prisostvuje postopku; v sodni dvorani govori z glasom Gideona Hausnerja, državnega tožilca, ki se kot predstavnik vlade po najboljših, res najboljših močeh trudi ugoditi svojemu gospodarju. In če se kljub najboljšim močem na srečo pogosto ne izkaže za dovolj dobrega, je razlog v tem, da procesu predseduje nekdo, ki pravici služi tako zvesto, kot gospod Hausner služi izraelski državi. Pravica zahteva, da se obtoženca preganja, brani in obsodi, in da vsa druga vprašanja, ki se zdijo pomembnejša – »Kako je lahko prišlo do tega?« in »Zakaj je prišlo do tega?«, »Zakaj Judje?« in »Zakaj Nemci?«, »Kakšno vlogo so imeli drugi narodi?« in »V kolikšni meri je soodgovorna zavezniška stran?«, »Kako so lahko Judje s pomočjo lastnih voditeljev sodelovali pri lastnem uničenju?« in »Zakaj so šli v smrt kot jagnjeta k mesarju?« – ostanejo nerešena. Pravica vztraja pri pomembnosti Adolfa Eichmanna, sina Karla Adolfa Eichmanna, moža v stekleni komori, narejeni zaradi njegove varnosti: srednje velikega, vitkega, srednjih let, z zredčenimi lasmi, slabo prilagajočo se zobno protezo in kratkovidnimi očmi, ki skozi ves proces steguje suhljati vrat proti sodnikom (niti enkrat se ne obrne k občinstvu), in ki se obupano in v glavnem uspešno obvladuje kljub živčnemu trzanju, ki se mu je verjetno zbudilo ob ustih že dolgo pred začetkom tega procesa. Na zatožni klopi so njegova dejanja, ne trpljenje Judov, ne nemški narod ali človeštvo, niti antisemitizem in rasizem.

In pravica, čeprav morda »abstrakten pojem« za tiste, ki razmišljajo podobno kot gospod Ben-Gurion, se izkaže za veliko bolj nepopustljivega gospodarja kot predsednik vlade z vsemi pooblastili. Vladavina zadnjega, kot pridno dokazuje gospod Hausner, je permisivna; tožilcu med procesom

omogoča tiskovne konference in televizijske intervjuje (ameriško oddajo pod pokroviteljstvom Glickman Corporation nenehno prekinjajo – kot običajno – nepremičninski oglasi) in celo »spontane« izbruhe za poročevalce v zgradbi sodišča – sit je navzkrižnega zasliševanja Eichmanna, ki na vsa vprašanja odgovarja z lažmi; omogoča pogosto oziranje k občinstvu in razkazovanje teatralnosti več kot običajnega napuha, ki končno doživi zmagoslavje v Beli hiši s pohvalo predsednika Združenih držav za »dobro opravljeno delo«. Pravica ne dopušča ničesar podobnega; zahteva odmaknjenost, dopušča prej bolest kot jezo in predpisuje kar največjo vzdržnost od vseh užitkov, ki jih prinaša soj žarometov. Obiska sodnika Landaua v ZDA, ki je sledil kmalu po koncu procesa, niso oglaševali, razen v judovskih organizacijah, zaradi katerih so ga organizirali.

Pa vendar, ne glede na to, kako dosledno so se sodniki izogibali soju žarometov, so bili pred nami, sedeči na vrhu dvignjene ploščadi, obrnjeni k občinstvu kot na gledališkem odru. Občinstvo naj bi predstavljalo ves svet in prvih nekaj tednov so ga dejansko sestavljali predvsem časnikarji in avtorji člankov za revije, ki so se zgrnili v Jeruzalem z vseh štirih strani sveta. Ogledali naj bi si spektakel, senzacionalen kot nürnberški procesi, le da bo tokrat »v središču zanimanja tragedija Judov kot celote«. Kajti če »[Eichmanna] obtožimo tudi zločinov proti Nejudom«, [...] to ni zato, ker jih je zagrešil, temveč, presenetljivo, »ker ne delamo nobenih etničnih razlik«. Prav gotovo je presenetljivo, da tožilec izjavi kaj takega v svojem uvodnem govoru; izkazalo se je, da je bil to ključni stavek v obtožbi. Kajti ta primer je temeljil na tem, kar so pretrpeli Judje, in ne na tem, kar je storil Eichmann. In po besedah gospoda Hausnerja bi bilo takšno razlikovanje nebstveno, saj »se je le en človek ukvarjal skoraj izključno z Judi, bil zadolžen za njihovo uničenje, njegova vloga v vzpostavljanju krivičnega režima pa je bila omejena nanje. To je Adolf Eichmann.« Mar ni bilo logično spraviti pred sodišče

vseh dejstev o judovskem trpljenju (o katerem seveda nikoli ni bilo dvoma) in potem poiskati dokaze, ki bi tako ali drugače povezali Eichmanna s tem, kar se je zgodilo? Na nürnberških procesih, kjer so bili obtoženci »obtoženi zločinov proti pripadnikom različnih narodov«, so judovsko tragedijo zanemarili preprosto zato, ker tam ni bilo Eichmanna.

Je gospod Hausner v resnici verjel, da bi na nürnberških procesih usodi Judov posvetili več pozornosti, če bi bil na zatožni klopi Eichmann? Komajda. Kot skoraj vsi drugi Izraelci je verjel, da lahko Judom prinese pravico le judovsko sodišče in da je sojenje svojim sovražnikom naloga Judov. Od tod skoraj enoglasna izraelska sovražna nastrojenost do še tako drobne omembe mednarodnega sodišča, ki naj bi obtožilo Eichmanna, ne za zločine »proti judovskemu ljudstvu«, temveč za zločine proti človeštvu, zagrešene nad judovskim ljudstvom. Od tod nenavadno bahanje »Nobenih etničnih razlik ne delamo!«, ki je zvenelo manj nenavadno v Izraelu, kjer rabinsko pravo ureja osebni položaj judovskih državljanov, posledica pa je, da se noben Jud ne more poročiti z Nejudom; v tujini sklenjeni zakoni so priznani, otroci mešanih zakonov pa pravno gledano pankrti (otroci judovskih staršev, rojeni zunaj zakona, so zakonski), in če slučajno nimate judovske matere, vas ne morejo niti poročiti niti pokopati. Nezadovoljstvo s takšnim položajem je postalo še zlasti silovito po letu 1953, ko so velik delež pravnih pristojnosti pri zadevah družinskega prava prenesli na posvetna sodišča. Ženske lahko zdaj dedujejo premoženje in na splošno uživajo enak status kot moški. Zato bi lahko le stežka rekli, da izraelski vladi zamenjavo rabinskega prava s posvetnim pravosodjem v primeru zakona in ločitve preprečuje spoštovanje do vere ali moč fanatično verne manjšine. Izraelski državljani, verujoči in neverujoči, se očitno strinjajo o potrebnosti zakona, ki prepoveduje mešane poroke, in prav iz tega razloga – kot so radi priznali izraelski uradniki zunaj sodne dvorane – se strinjajo tudi glede nezaželenosti pisne ustave, v kateri bi morali tak

zakon nelagodno zapisati črno na belem. («Argument proti civilni poroki je v tem, da bi razklal izraelski parlament pa tudi razdelil Jude iz te države in Jude iz diaspore,» je nedavno zapisal Philip Gillon v časopisu *Jewish Frontier*.) Ne glede na razloge je bilo vsekakor nekaj osupljivega v naivnosti, s katero je tožilstvo javno obtožilo zloglasne nürnberške zakone iz leta 1935, s katerimi so bile prepovedane mešane poroke in spolni odnosi med Judi in Nemci: bolje obveščeni dopisniki so se dobro zavedali ironije, a je niso omenili v svojih poročilih. Zdaj, so sklepali, ni pravi čas, da Judom povemo, kaj je narobe z zakoni in institucijami njihove lastne države.

• 14

Če naj bi bilo občinstvo na procesu svet, drama pa ogromna panorama judovskega trpljenja, resničnost ni ustrezala pričakovanjem in namenom. Novinarji so zvesto prihajali komaj kaj več kot dva tedna, potem pa se je občinstvo drastično spremenilo. Zdaj naj bi ga sestavljali Izraelci, tisti, ki so bili premladi, da bi zgodbo poznali, ali pa jim je, kot je veljalo za Jude z bližnjega vzhoda, niso nikoli povedali. S procesom naj bi jim pokazali, kaj pomeni živeti med Nejudi, jih prepričali, da Jud lahko varno in pošteno živi edino v Izraelu. (Za dopisnike je bila ta lekcija natančno razložena v knjižici O izraelskem pravnem sistemu, ki so jo izročili novinarjem. Njena avtorica, Doris Lankin, navaja odločbo vrhovnega sodišča, s katero so očetoma, ki sta »ugrabila otroke in jih pripeljala v Izrael«, odredili, naj jih pošljeta nazaj k materama, ki sta živeli v tujini in imeli zakonsko pravico do skrbništva. In to, dodaja avtorica – prav tako ponosna na tako strogo zakonodajo kot gospod Hausner na svojo pripravljenost preiskovanja umora, tudi kadar žrtve niso Judje – »kljub dejstvu, da bi otroke s tem, ko jih vrnemo v skrbništvo materi, obsodili na neenak boj proti sovražnim elementom v diaspori.«.) Vendar pa je bilo v tem občinstvu komaj kaj mladih in ni bilo sestavljeno iz Izraelcev, ki bi se razlikovali od Judov. Polno je bilo »preživelih,« ljudi srednjih in zrelih let, priseljencev iz Evrope, kakršna sem tudi sama, ki so na pamet vedeli vse, kar je

bilo treba vedeti, in ki niso bili razpoloženi za nobene lekcije in prav gotovo niso potrebovali tega procesa, da bi prišli do lastnih sklepov. Ko je priča sledila priči in grozota grozoti, so sedeli tam in javno poslušali zgodbe, ki bi jih zasebno, ko bi se morali soočiti s pripovedovalcem, le težka prenesli. In bolj ko se je razkrivala »kalvarija judovskega naroda v tej generaciji« in bolj ko je retorika gospoda Hausnerja postajala veličastna, bolj bleda in duhu podobna je postajala postava v stekleni komori, in nobeno žuganje v smislu »In tu sedi pošast, odgovorna za vse to!« je ni moglo obuditi k življenju.

Prav dramski vidik procesa je bil tisti, ki se je sesedel pod težo srhljivih grozodejstev. Proces je podoben drami v tem, da se oba začneta in končata s storilcem, ne z žrtvijo. Spektakularni proces še bolj nujno kot običajni proces potrebuje zamejen in natančno izrisan načrt tega, kar je bilo storjeno in kako je bilo storjeno. V središču procesa je lahko le storilec – v tem pogledu je kot dramski junak – in če trpi, mora trpeti zaradi tega, kar je storil, ne zaradi trpljenja, ki ga je prizadejal drugim. Nihče ni tega vedel bolje kot predsedujoči sodnik, pred očmi katerega se je proces začel razkrajati v krvavi spektakel, kot »ladja brez krmarja, ki jo premetava po valovih«. Če pa so njegova prizadevanja, da bi to preprečil, pogosto zatrli, je bila za to, kar je nenavadno, delno kriva tudi obramba, ki se je le redko lotila izpodbijanja kakega pričevanja, ne glede na to, kako nepomembno in nebistveno je bilo. Dr. Servatius, kot so ga naslavljali vsi po vrsti, je bil nekoliko pogumnejši, ko je šlo za oddajo dokumentov, do najbolj impresivnega od njegovih redkih posegov pa je prišlo, ko je tožilstvo kot dokaz predložilo dnevnik Hansa Franka, nekdanjega splošnega guvernerja Poljske in enega glavnih vojnih zločincev, obeshenih v Nürnbergu. »Le eno vprašanje imam. Je ime Adolfa Eichmanna, ime obtoženca, omenjeno v teh devetindvajsetih zvezkih [pravzaprav jih je bilo osemintrideset]? [...] Ime Adolfa Eichmanna ni omenjeno v vsakem od teh devetindvajsetih zvezkov. [...] Hvala, nimam več vprašanj.«

Proces tako ni nikoli postal drama, izvršil pa se je spektakel, ki ga je že od začetka imel v mislih Ben-Gurion, oziroma »lekcije«, ki naj bi jih bili po njegovem deležni Judje in Nejudje, Izraelci in Arabci, skratka, ves svet. Te lekcije, ki naj bi se jih naučili iz istega spektakla, naj bi bile različne za različne slušatelje. Ben-Gurion jih je očrtal pred začetkom procesa, v številnih člankih, v katerih je razložil, zakaj je Izrael ugrabil obtoženca. Bila je lekcija za nejudovski svet: »Pred narodi sveta želimo pokazati, kako so milijone ljudi, ker so bili slučajno Judje, in milijon otrok, ker so bili slučajno judovski otroci, umorili nacisti.« Ali po besedah *Davarja*, organa stranke Mapai gospoda Ben-Guriona: »Naj se svet prepriča, da ni bila le nacistična Nemčija odgovorna za uničenje šestih milijonov evropskih Judov.« Iz tega sledi, znova z Ben-Gurionovimi besedami: »Hočemo, da narodi sveta vedo [...] in naj se sramujejo.« Judje v diaspori naj pomnijo, kako se je judovstvo, »staro štiri tisoč let, s svojimi duhovnimi stvaritvami in etičnimi prizadevanji, svojimi mesijanskimi stremljenji«, vedno spopadalo s »sovražnim svetom«, kako so se Judje izrodili, dokler niso kot ovce odšli v smrt, in kako je šele ustanovitev judovske države Judom omogočila povratni udarec, kot so storili Izraelci v vojni za neodvisnost, v sueškem podvigu in v skoraj vsakodnevnih incidentih na nesrečnih mejah Izraela. In če je bilo treba Judom zunaj Izraela pokazati razliko med izraelskim junaštvom in judovsko vdano pohlevnostjo, je obstajala tudi lekcija za prebivalce Izraela: »generaciji Izraelcev, ki je odrasla po holokavstu«, je grozila nevarnost, da bo izgubila vezi z judovskim narodom, posredno pa tudi z lastno zgodovino. »Nujnega pomena je, da naša mladina pomni, kaj se je zgodilo judovskemu narodu. Želimo, da poznajo najbolj tragična dejstva v naši zgodovini.« Navsezadnje je bil eden od motivov procesa proti Eichmannu »izvohati druge nacistе – na primer povezavo med nacisti in nekaterimi arabskimi voditelji«.

Če bi Adolfa Eichmanna na okrožno sodišče v Jeruzalemu privedli le iz teh razlogov, bi proces v večini točk propadel. V nekaterih primerih so bile lekcije odveč, v drugih pa naravnost zavajajoče. Antisemitizem je bil po Hitlerjevi zaslugi diskreditiran, morda ne za vselej, za zdaj pa zagotovo, in to ne zato, ker bi Judje kar naenkrat postali bolj priljubljeni, temveč zato, ker je po besedah gospoda Ben-Guriona večina ljudi »spoznala, da antisemitizem danes lahko pripelje do plinskih celic in tovarn mila«. Prav tako odvečna je bila lekcija Judom v diaspori; ti so vse prej kot potrebovali veliko katastrofo, v kateri je bila pogubljena tretjina njihovega ljudstva, da bi se prepričali o sovražnosti sveta. Ne le, da je bilo njihovo prepričanje o večnem in vseprisotnem značaju antisemitizma najmočnejši ideološki dejavnik sionističnega gibanja vse od afere Dreyfus; bilo je tudi vzrok sicer nerazložljive pripravljenosti nemške judovske skupnosti na pogajanja z nacističnimi organi v zgodnjih fazah režima. (Ni treba poudarjati, da so bila ta pogajanja svetlobna leta oddaljena od poznejšega sodelovanja *Judenräte*. Nobenih moralnih vprašanj še ni bilo, le politična odločitev, katere »realnost« je bila sporna: »konkretna pomoč«, se je glasil argument, je boljša kot »abstraktne« ovadbe. Šlo je za *Realpolitik* brez makiavelističnih podtonov in njena nevarnost se je pokazala šele čez leta, po izbruhu vojne, ko so vsakodnevni stiki med judovskimi organizacijami in nacistično birokracijo judovskim funkcionarjem toliko bolj olajšali preskok od pomoči Judom pri pobegu k pomoči nacistom pri njihovi deportaciji.) To prepričanje je pripeljalo do nevarnega stanja, v katerem Judje niso več zmogli ločiti med prijatelji in sovražniki; in nemški Judje niso edini podcenjevali svojih sovražnikov, ko so nekako mislili, da so vsi Nejudje enaki. Če je predsednik vlade Ben-Gurion, v vseh praktičnih primerih vodja judovske države, nameraval okrečiti tovrstno »judovsko zavest«, so mu slabo svetovali; kajti sprememba v tem mišljenju je dejansko eden nepogrešljivih predpogojev izraelske države, ki je iz Judov po

definiciji naredila ljudstvo med ljudstvi, narod med narodi, državo med državami, ki je danes odvisna od pluralnosti, ki več ne dopušča prastarega in žal versko zakoreninjenega razkola med Judi in Nejudi.

Nasprotje med izraelskim junaštvom in pokorno vdano-stjo, s katero so Judje odhajali v smrt – točno prihajali na transportacijske točke, sami odhajali na morišča, kopali lastne grobove, se slačili in čedno zlagali oblačila na kup ter legli drug ob drugega, da jih ustrelijo – je delovalo kot primeren poudarek, in tožilec, ki je pričo za pričo spraševal, »Zakaj se niste upirali?«, »Zakaj ste vstopili na vlak?«, »Tam je stalo petnajst tisoč ljudi, nasproti pa nekaj sto stražarjev – zakaj se niste uprli in se zapodili proti njim in jih napadli?«, ga je poudarjal na vse pretege. Žalostna resnica pri tem pa je, da se je tega lotil z napačne strani, saj se ni nobena nejudovska skupina ali ljudstvo obnašalo nič drugače. Pred šestnajstimi leti, še vedno pod neposrednim vtisom dogodkov, je David Rousset, nekdanji zapornik v Buchenwaldu, opisal to, kar vemo, da se je dogajalo v vseh koncentracijskih taboriščih: »Za zmagooslavje SS je potrebno, da trpinčena žrtev brez upiranja dopušča, da ji nataknejo zanko na vrat, da se prepusti in odreče sebi do te mere, da ostane brez identitete. In vse to ni zaman. Esesovci si ne želijo njenega poraza kar tako, iz čiste-ga sadizma. Vedo, da je sistem, ki mu uspe svojo žrtev uničiti, še preden se povzpne na vislice, [...] nedvomno najboljši za zaslužnjevanje celotnega ljudstva. Njegovo pokornost. Nič ni bolj grozljivega kot sprevodi ljudi, ki gredo v smrt kot lutke« (*Les Jours de notre mort*, 1947). Sodišče na to kruto in neu-mno vprašanje ni dobilo odgovora, a bi ga zlahka našlo, če bi dopustilo, da se naša domišljija nekaj minut pomudi pri usodi tistih nizozemskih Judov, ki so si leta 1941 v judovski četrti Amsterdama drznili napasti oddelek nemške varnostne policije. Za povračilo so aretirali štiristo trideset Judov in jih dobesedno mučili do smrti, sprva v Buchenwaldu, nato pa v avstrijskem taborišču Mauthausen. Navsezadnje so v vseh

teh mesecih tisočkrat umrli, in prav vsak od njih bi zavidal svojim bratom v Auschwitzu, celo v Rigi ali Minsku. Mnogo je reči, ki so še precej hujše od smrti, in SS je poskrbela, da ni bila nobena prav oddaljena od misli in domišljije njenih žrtev. V tem pogledu, nemara še pomembnejšem od drugih, je načrtni poskus, da bi na procesu povedali le judovsko plat zgodbe, popačil resnico, celó judovsko resnico. Slava vstaje v varšavskem getu in junaštvo redkih drugih, ki so udarili nazaj, sta ležala prav v tem, da so zavrnilo razmeroma lahko smrt, ki so jim jo ponudili nacisti – pred strelskim vodom ali v plinski celici. In priče v Jeruzalemu, ki so pričale o upor in vstaji, o »malem prostoru [ki ga je zavzemal] v zgodovini holokavsta«, so znova potrdile dejstvo, da so bili le zelo mladi sposobni sprejeti »odločitev, da se ne moremo pustiti poklati kot ovce«.

19 ■

V nekem pogledu pričakovanja gospoda Ben-Guriona glede procesa niso bila popolnoma neizpolnjena: dejansko je postal pomemben pripomoček pri iskanju drugih nacistov in zločincev, vendar ne v arabskih državah, ki so stotinam odkrito ponudile zatočišče. Medvojna povezanost velikega muftija z nacisti ni bila nobena skrivnost; upal je, da mu bo pomagala pri izvajanju »dokončne rešitve« na Bližnjem vzhodu. Zato časopisi v Damasku in Bejrutu, v Kairu in Jordaniji niso skrivali sočutja do Eichmanna ali obžalovanja, ker »dela ni dokončal«; v poročilih iz Kaira na dan začetka procesa so v komentarje vnesli celo nekoliko protinemško opombo, saj so se pritoževali, da ni bilo »v vsej zadnji svetovni vojni niti enega incidenta, v katerem bi eno samo nemško letalo letelo nad eno samo judovsko naselbino in nanjo vrglo eno samo bombo«. Zloglasno dejstvo je, da so arabski nacionalisti simpatizirali z nacizmom, njihovi razlogi so očitni in za to, da jih »izbezajo na plano«, niso potrebovali niti Ben-Guriona niti tega procesa; nikoli se niso skrivali. Proces je razkril le, da so bile vse govorice o Eichmannovi povezavi s Haj Aminom

el Husseinijem, nekdanjim jeruzalemskim muftijem, neutemeljene. (Muftiju so ga predstavili na uradnem sprejemu, skupaj z vsemi drugimi šefi oddelkov.) Mufti je bil tesno povezan z nemškim uradom za zunanje zadeve in s Himmlerjem, a to ni bilo nič novega.

Če je bila Ben-Gurionova pripomba o »povezavi med nacisti in nekaterimi arabskimi voditelji« nesmiselna, je bilo presenetljivo, da v tem kontekstu ni omenil današnje Zahodne Nemčije. Seveda je bilo pomirjujoče slišati, da Izrael »ne misli, da je Adenauer odgovoren zaradi Hitlerja«, in da »za nas spodoben Nemeč, čeprav pripada istemu narodu, ki je pred dvajsetimi leti pomagal umoriti na milijone Judov, predstavlja spodobno človeško bitje«. (Spodobnih Arabcev ni omenil.) Zvezna republika Nemčija, čeprav še ni priznala izraelske države – verjetno zaradi strahu, da bi arabske države lahko priznale Ulbrichtovo Nemčijo – je v zadnjih desetih letih Izraelu plačala sedemsto sedemintrideset milijonov dolarjev reparacij; ta plačila se bodo kmalu končala in Izrael se zdaj poskuša dogovoriti za dolgoročno posojilo Zahodne Nemčije. Zato so odnosi med obema državama, zlasti pa osebni odnosi med Ben-Gurionom in Adenauerjem, dokaj dobri, in če bi kot posledico procesa nekateri poslanci v knesetu, izraelskem parlamentu, uspeli uveljaviti določene omejitve pri programu kulturne izmenjave z Zahodno Nemčijo, tega Ben-Gurion nikakor ni predvidel ali upal. Bolj pomembno je, da ni predvidel, ali pa se mu ni zdelo vredno omeniti, da bo Eichmannova aretacija sprožila prva resnejša prizadevanja Nemčije, da sodijo vsaj tistim, ki so bili neposredno vključeni v morijo. Centralna agencija za preiskovanje nacističnih zločinov, ki jo je zahodnonemška država z zamikom ustanovila leta 1958, njen vodja pa je bil tožilec Erwin Schüle, je naletela na vse mogoče težave, ki jih je delno povzročila nepripravljenost nemških žrtev na sodelovanje, delno pa nepripravljenost lokalnih sodišč na pregon na osnovi gradiva, ki so jim ga poslali s Centralne agencije. Saj ne, da bi na procesu v Jeruza-

lemu predložili kaj pomembnih novih dokazov, kakršni so bili potrebni za razkritje Eichmannovih pomagačev; novica o senzacionalni Eichmannovi ugrabitvi in neizbežnem sojenju pa je dovolj odjeknila, da je lokalna sodišča prepričala, da uporabijo izsledke gospoda Schüleja in z razpisom nagrad za aretacijo znanih zločincev premagajo nepripravljenost, da navsezadnje nekaj ukrenejo z »morilci med nami«.

Učinki so bili neverjetni. Sedem mesecev po Eichmannovem prihodu v Jeruzalem – in štiri mesece pred začetkom procesa – so končno lahko aretirali Richarda Baerja, naslednika Rudolfa Hössa v vlogi poveljnika Auschwitza. Drugega za drugim so hitro aretirali tudi večino članov tako imenovane Eichmannove posebne enote – Franza Novaka, ki je kot tiskar živel v Avstriji; Dr. Otta Hunscheja, ki se je ustalil v Zahodni Nemčiji kot odvetnik; Hermanna Krumejja, ki je postal lekarnar; Gustava Richterja, nekdanjega »judovskega svetovalca« v Romuniji; in Willija Zöpfa, ki je imel enak položaj v Amsterdamu – čeprav so dokaze proti njim v Nemčiji objavili že pred leti v knjigah in časopisnih člankih, se nikomur od njih ni zdelo potrebno živeti pod drugim imenom. Prvič po koncu vojne so bili nemški časopisi polni poročil o procesih proti nacističnim zločincem, samim množičnim morilcem (po maju 1960, mesecu, ko so ujeli Eichmanna, so lahko podali obtožnico le za umor prve stopnje; vse druge prestopke so izbrisali po zakonu o zastaranju, ki za umor znaša dvajset let), in nepripravljenost lokalnih sodišč na pregon teh zločinov se je pokazala le pri neverjetno milih kaznih, izrečenih obtožencem. (Tako je bil dr. Otto Bradfisch, pripadnik *Einsatzgruppen*, mobilnih morilskih enot SS na vzhodu, za pobjo petnajst tisoč Judov obsojen na deset let prisilnega dela; dr. Otto Hunsche, Eichmannov pravni izvedenec in osebno odgovoren za hitro deportacijo kakih tisoč dvesto madžarskih Judov, od katerih so jih pobili vsaj šeststo, je bil kaznovan s petimi leti prisilnega dela; Joseph Lechthaler, ki je »likvidiral« judovske prebivalce Slucka in Smolevičev v Rusiji, pa je

bil obsojen na tri leta in šest mesecev.) Med sveže aretiranimi so bili pod nacizmom zelo pomembni ljudje, ki so jih nemška sodišča povečini že denacificirala. Eden od njih je bil general SS Karl Wolff, nekdanji načelnik Himmlerjevega osebne štaba, ki je glede na dokument, predložen leta 1946 v Nürnbergu, »posebno radostno« sprejel novico, da »vlak že dva tedna vsak dan odpelje po pet tisoč pripadnikov izvoljenega ljudstva« iz Varšave v Treblinko, enega od centrov smrti na vzhodu. Drugi je bil Wilhelm Koppe, ki je sprva vodil plinske celice v Chełmnu, potem pa na Poljskem nasledil Friedrich-Wilhelma Krügerja. Koppe, eden najvidnejših višjih vodij SS, ki je imel nalogo narediti Poljsko *judenrein*, je bil v povojni Nemčiji direktor tovarne čokolade. Tu in tam so bile izrečene strožje kazni, a so bile še manj prepričljive, kadar so jih dobili prestopniki, kot je bil Erich von dem Bach-Zelewski, nekdanji general SS in policije. Leta 1961 so mu sodili zaradi sodelovanja pri Röhmovi vstaji leta 1934 in ga obsodili na tri leta in pol; nato so ga leta 1962 obdolžili uboja šestih nemških komunistov leta 1933, mu sodili pred poroto v Nürnbergu in ga obsodili na dosmrtno ječo. V nobeni obtožnici ni bilo omenjeno, da je bil Bach-Zelewski poveljnik protiparti-zanskih enot na vzhodni fronti ali da je sodeloval pri pokolu Judov v Minsku in Mogilevu v Belorusiji. Naj nemška sodišča pod pretvezo, da vojni zločini niso zločini, delajo »etnične razlike«? Ali pa je mogoče, da je bila nenavadno stroga kazen, vsaj za nemška povojna sodišča, izrečena zato, ker je bil Bach-Zelewski eden nadvse redkih, ki je po množičnih pobojih dejansko doživel živčni zlom, poskušal zaščititi Jude pred *Einsatzgruppen* in pričal pred tožilstvom v Nürnbergu? Bil je tudi edini iz te kategorije, ki se je leta 1952 javno obtožil za množični umor, a ga niso za to nikoli preganjali.

Le malo upanja je, da se bo zdaj kaj spremenilo, čeprav je bila Adenauerjeva vlada iz sodstva prisiljena odstraniti več kot sto štirideset sodnikov in tožilcev, skupaj z mnogimi policisti z več kot kompromitirajočo preteklostjo, in odpustiti

Wolfganga Immerwaha Fränkla, vrhovnega tožilca zveznega vrhovnega sodišča, saj je bil kljub srednjemu imenu* vse prej kot odkritosrčen, ko so ga vprašali o njegovi nacistični preteklosti. Ocenjujejo, da je pet tisoč od enajst tisoč petsto sodnikov v *Bundesrepublik* delovalo na sodiščih v Hitlerjevem režimu. Novembra 1962, kmalu po očiščenju sodnega sistema in šest mesecev po tistem, ko je Eichmannovo ime izginilo iz časopisov, se je v Flensburgu v skoraj prazni sodni dvorani začelo dolgo pričakovano sojenje Martinu Fellenzu. Nekdanji višji vodja SS in policije, ki je bil viden član Svobodne demokratske stranke v Adenauerjevi Nemčiji, je bil aretiran junija 1960, nekaj tednov po Eichmannovi ugrabitvi. Obtožen je bil sodelovanja in delne odgovornosti za poboj štirideset tisoč Judov na Poljskem. Po več kot šestih tednih podrobnih pričevanj je tožilec zahteval najvišjo kazen – dosmrtno prisilno delo. Sodišče pa je Fellenza obsodilo na štiri leta, od katerih je dve in pol že odslužil, medtem ko je v ječi čakal na sojenje. Kakorkoli, ni dvoma, da je imel proces proti Eichmannu najdaljnosežnejše posledice v Nemčiji. Odnos nemškega ljudstva do lastne preteklosti, ob katerem so si več kot petnajst let belili glavo vsi strokovnjaki za nemško vprašanje, bi le stežka prikazali bolj jasno: v nobenem pogledu se niso pretirano vznemirjali in prisotnost morilcev na prostosti v državi jih ni ravno motila, saj verjetno nobeden ne bi zagrešil umora po lastni volji; če pa bi svetovno mnenje – ali bolje to, čemur so Nemci pravili *das Ausland* in s tem vse države zunaj Nemčije povezali v en sam samostalnik – postalo vztrajno in bi zahtevalo, da te ljudi kaznujejo, pa bi bili popolnoma voljni ugoditi, vsaj do neke mere.

Kancler Adenauer je predvidel zadrego ter glasno izrazil slutnjo, da bo proces »znova vzdramil vse grozote« in povzročil nov val protinemškega razpoloženja po vsem svetu, kakor se je tudi zgodilo. V desetih mesecih, ki jih je Izrael

* *Immerwahr* – vedno resničen (op. prev.)

potreboval za pripravo procesa, se je Nemčija pripravljala na njegove predvidljive izide tako, da je pokazala še nevideno vnemo pri iskanju in preganjanju nacističnih zločincev po državi. Niti nemški organi niti noben pomemben segment javnega mnenja pa ni nikoli zahteval Eichmannove izročitve; ta poteza bi morala biti logična, saj suverena država ljubosumno čuva pravico do obsojanja lastnih prestopnikov. (Uradno stališče Adenauerjeve vlade, da to ni mogoče, ker med Izraelom in Nemčijo ni pogodbe o izročitvi, ni utemeljeno; to je pomenilo le, da Izraela niso mogli prisiliti k izročitvi. Fritz Bauer, državni tožilec v Hessnu, je to ugotovil in zvezno vlado v Bonnu zaprosil za začetek procesa izročitve. Čustva gospoda Bauerja v tej zadevi so bila čustva nemškega Juda, ne pa tudi nemškega javnega mnenja; ne le da je Bonn njegovo prošnjo zavrnil, komajda so jo opazili in ostala je brez vsake podpore. Drugi argument proti izročitvi, ki so ga ponudili opazovalci zahodnonemške vlade, poslani v Jeruzalem, je bil, da je Nemčija odpravila smrtno kazen in tako Eichmannu ni mogla izreči kazni, ki si jo zasluži. Glede na popustljivost, ki so jo do nacističnih množičnih morilcev pokazala nemška sodišča, se je pri tem ugovoru težko odreči sumu o nepoštenosti. Zagotovo pa bi največje politično tveganje pri Eichmannovem procesu v Nemčiji pomenila oprostitev zaradi pomanjkanja *mens rea*, kot je poudaril J. J. Jansen v časopisu *Rheinischer Merkur* [11. avgusta 1961].)

Obstaja pa še neka, občutljivejša in politično pomembnejša plat zadeve. Eno je, če izbezamo zločince in morilce iz skrivališč, drugo pa je, če jih najdemo uspešne in vidne na javnem področju – če v zvezni in deželni upravi, oziroma na splošno v javni službi, naletimo na celo vrsto ljudi s cvetočo kariero v Hitlerjevem režimu. Drži, da bi ob pretirani občutljivosti Adenauerjeve vlade na zaposlovanje uradnikov s kompromitirajočo nacistično preteklostjo morda ostali brez javne uprave. Resnica pa je seveda popolnoma nasprotna trditvi gospoda Adenauerja, da je bil le »relativno majhen

odstotek Nemcev« nacistov, in da »[jih je bila] velika večina pripravljena po svojih močeh pomagati judovskim sodržavljanom«. (Vsaj en nemški časopis, *Frankfurter Rundschau*, si je zastavil očitno, že predolgo zanemarjeno vprašanje – zakaj je molčalo toliko ljudi, ki so zagotovo poznali, na primer, preteklost vrhovnega tožilca – nato pa ponudil še bolj očiten odgovor: »Ker so se tudi sami čutili inkriminirane.«) Logika procesa proti Eichmannu, kot si ga je zamislil Ben-Gurion, bi s svojim poudarkom na splošnih zadevah na škodo pravne natančnosti zahtevala razkritje sokrivde vseh nemških uradov in organov pri dokončni rešitvi – vseh javnih uradnikov na državnih ministrstvih, rednih oboroženih sil skupaj z generalnim štabom, sodstva in poslovnega sveta. Čeprav so pri sodnem pregonu, ki ga je vodil Hausner, šli tako daleč, da so klicali pričo za pričo, te pa so povedale reči, ki so bile kljub srhljivosti in resničnosti nepovezane ali le rahlo povezane z dejanji obtoženca, so se previdno izognili načenjanju te visoko eksplozivne zadeve – te skoraj vseprisotne sokrivde, ki je segala daleč čez strankarske vrste. (Pred procesom so se razširile govorice, da je Eichmann navedel »več sto vidnih posameznikov iz Zvezne republike kot svoje pomočnike«, vendar pa niso bile resnične. V svojem uvodnem govoru je gospod Hausner omenil Eichmannove »sodelavce pri zločinu, ki niso bili niti gangsterji niti ljudje iz podzemlja«, in obljubil, da jih bomo »srečali – zdravnike in pravnike, učenjake, bankirje in ekonomiste – v svetih, ki so odločali o iztrebljenju Judov«. Te obljube niso držali, a je v taki obliki niti niso mogli. Kajti »svet, ki bi odločil« o čemerkoli, ni nikoli obstajal, in »svečano oblečeni dostojanstveniki z akademskimi nazivi« niso nikoli odločali o iztrebljanju Judov; združili so se le zato, da bi načrtovali nujne korake za izvrševanje Hitlerjevega ukaza.) Kljub temu pa je pozornost sodišča pritegnil nek tak primer, in sicer primer Hansa Globkeja, enega najbližnjih Adenauerjevih svetovalcev, ki je bil pred več kot petindvajsetimi leti soavtor zloglasnega komentarja o Nürnberških zakonih, pozneje pa

avtor briljantne ideje o tem, da bi vse nemške Jude prisilili v to, da kot drugo ime privzamejo Israel oziroma Sarah. Ime gospoda Globkeja – in le njegovo ime – pa je v proces na okrožnem sodišču vnesla obramba, in to verjetno le v upanju, da bo Adenauerjevo vlado »prepričala« v začetek postopka izročitve. Vsekakor pa sta imela nekdanji *Ministerialrat* za notranje zadeve in sedanji *Staatssekretär* v Adenauerjevi vladi večjo pravico do vloge v zgodovini tega, kar so Judje dejansko pretrpeli pod nacizmom, kot pa nekdanji jeruzalemski mufti.

Kajti zgodovina je bila tista, ki je po mnenju tožilstva stala v središču procesa. »Na tem zgodovinskem procesu ni na zatožni klopi niti posameznik niti sam nacistični režim, temveč antisemitizem skozi zgodovino.« Takšen ton je narekoval Ben-Gurion, zvesto pa mu je sledil Hausner, ki je uvodni nagovor (trajal je tri zasedanja) začel z egipčanskim faraonom in Hamanovim ukazom »uničiti, ubiti in povzročiti njihovo pogubo«. Nadaljeval je s citatom Ezekielja: »Tedaj sem šel mimo tebe in sem videl, kako si cepetala v svoji krvi. In rekel sem ti v tvoji krvi: živi!« ter razložil, da je treba te besede razumeti kot »zapoved, ki velja za ta narod že vse od takrat, ko se je prvič pojavil na prizorišču zgodovine«. To je bila slaba zgodovinska lekcija in cenena retorika; še huje, jasno je nasprotovala namenom sojenja Eichmannu, saj je namigovala, da je bil nemara le nedolžen izvršitelj neke skrivnostne vnaprej določene usode ali prav zato tudi antisemitizma, ki je bil morda nujen za osvetljevanje »s krvjo prepojene poti, ki jo je prepotovalo to ljudstvo« na poti k izpolnitvi usode. Nekaj zasedanj pozneje, ko je profesor Salo W. Baron z Univerze Columbia pričal o novejši zgodovini vzhodnoevropskih Judov, se dr. Servatius ni več mogel upreti skušnjavi in je zastavil očitna vprašanja: »Zakaj je vsa ta nesreča prizadela judovsko ljudstvo?« in »Se vam ne zdi, da vera teh ljudi temelji na iracionalnih motivih onkraj človekovega razumevanja?« ter »Ali ne obstaja morda nekaj kot duh zgodovine, ki poganja zgodovino [...] brez človekovega vpliva?« Ali se gospod Hausner

v osnovi ne strinja s »šolo zgodovinskega prava« – aluzija na Hegla – in ali ni pokazal, da »dejanja vodij ne vodijo vedno k cilju in namenu, ki so ga ti hoteli doseči? [...] Namen vsega tega je bilo uničenje judovskega ljudstva, ta cilj pa ni bil dosežen in ustanovljena je bila nova cvetoča država.« Argument obrambe se je zdaj boleče približal najnovejši antisemitski ideji o sionskih starešinah, ki jo je v egiptovskem državnem zboru pred nekaj tedni z vso resnostjo razložil namestnik ministra za zunanje zadeve Hussain Zulficar Sabri: Hitler ni kriv za pobjo Judov; bil je žrtev sionistov, ki so ga »prisilili v zločine, kar jim je nazadnje omogočilo doseči cilj – ustanovitev izraelske države«. Le da je dr. Servatius, ki je sledil filozofiji zgodovine, kot jo je razložil tožilec, na mesto, sicer rezervirano za sionske starešine, postavil zgodovino.

27 ■

Kljub namenom Ben-Guriona in vsem prizadevanjem tožilstva je na zatožni klopi ostal posameznik, človek iz mesa in krvi; in če Ben-Gurionu »ni bilo mar, kakšno sodbo bodo izrekli Eichmannu«, je bila edina naloga jeruzalemskega sodišča nedvomno ta, da jo izreče.

II. OBTOŽENEC

▪ 28

Otto Adolf, sin Karla Adolfa Eichmanna in Marie, rojene Schefferling, ujet v predmestju Buenosa Airesa 11. maja 1960 zvečer, z letalom prepeljan v Izrael devet dni pozneje, postavljen pred okrožno sodišče v Jeruzalemu 11. aprila 1961, je bil obtožen po petnajstih točkah: »skupaj z drugimi« je zagrešil zločine proti judovskemu ljudstvu, zločine proti človeštvu in vojne zločine skozi celotno obdobje nacističnega režima in zlasti v obdobju druge svetovne vojne. Zakon o kaznovanju nacistov in nacističnih sodelavcev iz leta 1950, po katerem so mu sodili, določa, da »osebo, ki je zagrešila enega teh [...] zločinov, [...] lahko obsodijo na smrtno kazen«. Pri vsaki točki se je Eichmann zagovarjal: »Nisem kriv v pomenu obtožnice.«

V kakšnem pomenu je potemtakem mislil, da je kriv? Med dolgim navzkrižnim zasliševanjem, po njegovih besedah »najdaljšim znanim«, ni niti obrambi niti tožilstvu niti navsezadnje kateremu koli od treh sodnikov padlo na pamet, da bi mu postavili to očitno vprašanje. Njegov odvetnik, Robert Servatius iz Kölna, ki ga je najel Eichmann, plačala pa izraelska vlada (po vzoru nürnberških procesov, ko je vse pravne zastopnike za obrambo plačalo sodišče zmagovitih sil), je na vprašanje odgovoril v intervjuju za tisk: »Eichmann se čuti krivega pred bogom, ne pred zakonom,« vendar pa tega odgovora obtoženec sam ni nikoli potrdil. Obrambi bi očitno bolj ustrezalo, če bi se izrekel za nedolžnega na osnovi tega, da v takrat obstoječem nacističnem sistemu ni naredil ničesar napačnega, da to, česar ga obtožujejo, niso bili zločini, temveč »državna dejanja«, za katera ni pravno pristojna nobena druga država (*par in parem imperium non habet*), da je bila njegova dolžnost ubogati in da je, po Servatiusovih besedah,

zagrešil dejanja, »za katera si odlikovan, če zmagaš, in poslan na vislice, če izgubiš«. (Takole je leta 1943 izjavil Goebbels: »V zgodovino se bomo zapisali kot največji državniki vseh časov ali pa kot največji zločinci.«) Zunaj Izraela (na srečanju Katoliške akademije na Bavarskem, posvečenem temu, kar je *Rheinischer Merkur* imenoval »žgečkljivi problem možnosti in omejitev pri soočanju z zgodovinsko in politično krivdo s pomočjo kazenskega postopka«) je šel Servatius korak dlje in razglasil, da »edini legitimni kazenski problem Eichmannovega sojenja tiči v izreku obsodbe proti njegovim izraelskim ugrabiteljem, do česar za zdaj še ni prišlo« – izjava, ki jo je pravzaprav nekoliko težko uskladiti z njegovimi ponavljajočimi se in vsepovsod objavljenimi izjavami v Izraelu, v katerih je potek sojenja poimenoval »velik duhovni dosežek« in ga odobravajoče primerjal z nürnberškimi procesi.

Eichmannovo lastno stališče je bilo drugačno. Za začetek, obtožnica za umor je bila napačna: »S pobijanjem Judov nisem imel ničesar. Nikoli nisem ubil nobenega Juda ali pa Nejuda – nikoli nisem ubil nobenega človeka. Nikoli nisem dal ukaza, naj ubijejo bodisi Juda ali Nejuda; tega preprosto nisem storil,« ali kot je pozneje utemeljil to izjavo: »Naneslo je, [...] da mi tega ni bilo treba niti enkrat« – kajti dopuščal ni nobenega dvoma, da bi ubil tudi lastnega očeta, če bi dobil takšen ukaz. Zato je spet in spet ponavljal (kar je že navedel v tako imenovanih Sassenovih dokumentih, v intervjuju, ki ga je dal leta 1955 v Argentini nizozemskemu novinarju Sassenu, nekdanjemu članu SS, prav tako bežečemu pred roko pravice, ki so ga po Eichmannovi ugrabitvi delno objavili v ameriški reviji *Life* in nemški *Der Stern*), da ga lahko obtožijo le »pomoči in podpore« pri uničenju Judov, kar je v Jeruzalemu razglasil za »enega največjih zločinov v zgodovini človeštva«. Obramba se ni zmenila za Eichmannovo lastno teorijo, tožilstvo pa je zapravilo veliko časa v neuspešnem poskusu, da bi dokazalo, da je Eichmann vsaj enkrat ubijal z lastnimi rokami (judovskega dečka na Madžarskem), še več časa, in tudi

uspešneje, pa je porabilo za notico, ki jo je Franz Rademacher, izvedenec za Jude na nemškem zunanjem ministrstvu, med telefonskim pogovorom načelkal na enega z Jugoslavijo povezanih dokumentov, in ki se je glasila: »Eichmann predlaga ustrelitev.« Izkazalo se je, da je to edini »ukaz za ubijanje«, če je to sploh bil, za katerega obstaja vsaj trohica dokazov.

Dokazi so bili bolj sumljivi, kot se je zdelo med procesom, na katerem so sodniki sprejeli tožilčevo verzijo proti Eichmannovemu kategoričnemu zanikanju – zanikanju, ki je bilo zelo neučinkovito, saj je pozabil »majhen incident [zgolj osem tisoč ljudi], ki ni tako bodel v oči«, kot je to formuliral Servatius. Do tega incidenta je prišlo jeseni 1941, šest mesecev po nemški okupaciji srbskega dela Jugoslavije. Armada se je vse odtlej mučila s partizanskim bojevanjem, in vojaški organi so se odločili ubiti dve muhi na en mah tako, da so za vsakega mrtvega nemškega vojaka ustrelili po sto Judov in Romov. Niti Judje niti Romi nikakor niso bili partizani, vendar pa so bili po besedah odgovornega civilnega uradnika v vojaški vladi, nekega državnega svetnika Haralda Turnerja, »Judje, ki smo jih imeli v taboriščih, konec koncev tudi srbski državljani, poleg tega pa morajo izginiti« (navedel Raul Hilberg v knjigi *The Destruction of the European Jews*, 1961).

Taborišča je postavil general Franz Böhme, vojaški guverner regije, v njih pa so bili nastanjeni le judovski moški. Niti general Böhme niti svetnik Turner nista čakala na Eichmannovo dovoljenje, preden sta začela streljati na tisoče Judov in Romov. Težave so se začele, ko se je Böhme, ne da bi se posve-toval z ustreznimi organi policije in SS, odločil *deportirati* vse svoje Jude, najbrž zato, da bi pokazal, kako za to, da bi postala Srbija *judenrein*, niso potrebne nobene posebne enote, ki bi delovale pod drugim poveljstvom. Eichmann je bil obveščen, saj je šlo za vprašanje deportacije, in tega ni hotel odobriti, saj bi ta poteza posegala v druge načrte; Martin Luther z ministrstva za zunanje zadeve pa je bil tisti, ki je namesto Eichman-na spomnil generala Böhmeja, da »so na drugih ozemljih [v

mislih je imel Rusijo] drugi vojaški poveljniki poskrbeli za precej večje število Judov, ne da bi to sploh omenili«. Kakor koli, če je Eichmann v resnici »predlagal ustrelitev«, je vojakom povedal le, naj nadaljujejo s tem, kar so že ves čas počeli, in da je vprašanje talcev popolnoma v njihovi pristojnosti. Očitno je šlo za zadevo armade, saj so bili udeleženi le moški. Izvajanje dokončne rešitve v Srbiji se je začelo kakšnih šest mesecev pozneje, ko so zgnali skupaj ženske in otroke ter se jih znebili v mobilnih plinskih celicah. Med navzkrižnim zasliševanjem je Eichmann kot po navadi izbral najbolj zapleteno in najmanj verjetno razlago: Rademacher je za lastno stališče glede tega vprašanja na ministrstvu za zunanje zadeve potreboval podporo glavne varnostne službe rajha, Eichmannovega oddelka, in zato dokument ponaredil. (Sam Rademacher je dogodek opisal veliko bolj logično na lastnem procesu, na zahodnonemškem sodišču leta 1952: »Armada je bila zadolžena za red v Srbiji in morala je postreliti uporne Jude.« To je zvenelo verjetneje, a je šlo za laž, saj – iz nacističnih virov – vemo, da Judje niso bili »uporni«.) Če je bilo po telefonu podano pripombo težko interpretirati kot ukaz, je bilo še težje verjeti, da je Eichmann lahko ukazoval generalom armade.

Bi se torej izrekel za nedolžnega, če bi ga obdolžili kot so-krivca pri umoru? Morda, a z mnogimi omejitvami. Njegova dejanja so bila zločini le v retrospektivnem pogledu – in vedno je bil pokoren državljan, saj so imeli Hitlerjevi ukazi, ki jih je prav gotovo izpolnil po najboljših močeh, v Tretjem rajhu »zakonsko moč«. (V podporo Eichmannovi tezi bi obramba lahko navedla dokaz enega najbolj znanih strokovnjakov za ustavno pravo v Tretjem rajhu, Theodorja Maunza, trenutno bavarskega ministra za šolstvo in kulturo, ki je leta 1943 v *Gestalt und Recht der Polizei* zapisal: »Firerjev ukaz [...] je absolutno središče sedanje pravne ureditve.«) Tisti, ki so Eichmannu danes rekli, da bi lahko ravnal drugače, preprosto niso vedeli ali pa so pozabili, kako je bilo takrat. Ni hotel biti

eden tistih, ki se zdaj pretvarjajo, da »so bili vedno proti«, medtem ko so v resnici z veliko vnemo izvajali, kar so jim ukazali. Vendar pa se časi spreminjajo in tako kot profesor Maunz je »prišel do novih vpogledov«. Kar je storil, je storil, tega ni hotel zanikati; namesto tega je predlagal, »da bi se javno obesil v svarilo vsem antisemitom na tem svetu«. S tem ni mislil povedati, da karkoli obžaluje. »Kesanje je za majhne otroke.« (*Sic!*)

32 Tudi pod precejšnjim pritiskom svojega odvetnika stališča ni spremenil. Med razpravo o Himmlerjevi ponudbi iz leta 1944, da bi zamenjali milijon Judov za deset tisoč tovarnjakov, in njegovi vlogi pri tem načrtu, so Eichmanna vprašali: »Gospod priča, ali ste pri pogajanjih z nadrejenimi izrazili kaj sočutja do Judov in ali ste rekli, da obstaja možnost pomoči?« On pa je odvrnil: »Tukaj sem pod prisego in govoriti moram resnico. Te kupčije se nisem lotil iz sočutja« – kar bi bilo lepo in prav, le da se je ni »lotil« Eichmann. Potem pa je precej resnicoljubno nadaljeval: »Svoje razloge sem pojasnil danes zjutraj,« ti pa so bili naslednji: Himmler je poslal svojega človeka v Budimpešto, da bi se ukvarjal z vprašanji judovske emigracije. (Kar je slučajno postalo cvetoč posel: za ogromne vsote denarja so se Judje lahko odkupili. Vendar pa Eichmann tega ni omenil.) Prekipelo mu je ob dejstvu, da »se je z vprašanji emigracije ukvarjal nekdo, ki ni bil član policijskih sil, saj sem moral pomagati in izvajati deportacije, vprašanja emigracije, pri katerih sem se imel za strokovnjaka, pa so zaupali novincu v enoti. [...] Tega sem bil sit. [...] Odločil sem se, da moram nekaj storiti, da bom vprašanja emigracije vzel v svoje roke«.

Ves čas procesa je Eichmann skušal pojasniti, večinoma neuspešno, to drugo točko pri svojem zagovoru, da »ni kriv v pomenu obtožnice«. Obtožnica ni navajala le tega, da je deloval namerno, česar ni zanikal, temveč tudi, da je deloval iz nizkotnih nagibov in ob popolnem zavedanju zločinske narave svojih dejanj. Pri vprašanju nizkotnih nagibov je bil

popolnoma prepričan, da ni to, čemur pravi *innerer Schweinehund*, torej pokvarjeni pankrt na dnu srca; in kar zadeva vest, se je popolnoma zavedal, da bi imel slabo vest le, če ne bi storil tega, kar so mu naročili – na milijone moških, žensk in otrok poslal v smrt z velikim zanosom in kar največjo natančnostjo. To je bilo, roko na srce, težko sprejeti. Pol ducata psihiatrov ga je potrdilo za »normalnega« – »Vsekakor bolj normalnega, kot sem jaz po tem, ko sem ga pregledal,« naj bi vzkliknil eden od njih, medtem ko je drugi ugotovil, da je njegov celotni psihološki profil, njegov odnos do žene in otrok, matere in očeta, bratov, sester in prijateljev, »ne le normalen, ampak nadvse zaželen« – navsezadnje pa je tudi duhovnik, ki ga je redno obiskoval v zaporu, ko je vrhovno sodišče nehalo obravnavati njegovo pritožbo, prepričal vse po vrsti, ko je izjavil, da je Eichmann »mož z zelo pozitivnimi idejami«. Za komedijo izvedencev za duše se je skrivalo grobo dejstvo, da očitno ne gre za moralno, kaj šele pravno neprištevno. (Nedavna razkritja gospoda Hausnerja v časopisu *Saturday Evening Post* o rečeh, ki »jih na procesu ni mogel obelodaniti«, so bila v nasprotju s podatki, ki so jih neformalno dali v Jeruzalemu. Eichmann, nam zdaj govorijo, je bil po domnevah psihiatrov »človek, obseden z nevarno in nenasitno slo po ubijanju«, »perverzna, sadistična osebnost«. V tem primeru bi pač spadal v psihiatrično bolnišnico.) Še huje, v njegovem primeru očitno ni šlo niti za brezumno sovražstvo do Judov, fanatični antisemitizem ali kakršno koli indoktrinacijo. »Osebnost« ni imel nikoli ničesar proti Judom; nasprotno, imel je veliko »zasebnih razlogov« za to, da ni bil sovražnik Judov. Med njegovimi najožjimi prijatelji so bili kajpada fanatični antisemiti, na primer Lászlo Endre, državni sekretar, zadolžen za politične (judovske) zadeve na Madžarskem, ki so ga obesili v Budimpešti leta 1946; vendar je bilo to po Eichmannovih besedah bolj ali manj v duhu »nekaj mojih najboljših prijateljev je antisemitov«.